

Bódi Stefánia¹
A jogállamfogalom német felfogása²

„Az állam az emberek tömegének egyesülése a jog törvényeinek uralma alatt.”
Kant³

Absztrakt

Ebben a cikkben a jogállam fogalmát a témakörrel foglalkozó német szerzők gondolatain keresztül szeretném bemutatni. Ismeretes a jogállam angolszász, német és francia megközelítése. A jogállam eszme legismertebb német kutatói Robert von Mohl és Carl Theodor Welcker jogtudósok voltak, de szót ejtünk a jogállam paradigma kapcsán Kant, Fichte és Humboldt nézeteiről is. Természetesen a jogállam fogalom lényege minden demokratikus gondolkodó esetében ugyanazt jelenti, egy emberi humánumot szolgáló, jogszabályokon alapuló demokratikus hatalomgyakorlást, melyben érvényesülnek a legalapvetőbb államszervezési elvek, alkotmányos értékek és maradéktalanul érvényesülnek az emberi jogok.

Kulcsszavak: jogállam, Robert von Mohl, német, Carl Theodor Welcker, Kant, Fichte, Humboldt

Abstract

In this article, I would like to introduce the concept of the rule of law through the ideas of German authors on the subject. The Anglo-Saxon, German and French approaches to the rule of law are well known. The best known German scholars of the idea of the rule of law were the jurists Robert von Mohl and Carl Theodor Welcker, but also the views of Kant, Fichte and Humboldt will be discussed in relation to the paradigm of the rule of law. Of course, for all democratic thinkers, the concept of the rule of law means the same thing: a democratic exercise of power based on law for the benefit of human humanity, in which the most basic principles of state organisation and constitutional values are upheld and human rights are fully respected.

Keywords: rule of law, Robert von Mohl, German, Carl Theodor Welcker, Kant, Fichte, Humboldt

I. Bevezetés

A jogállam fogalmáról korábbi írásomban⁴ más szerzőkhöz hasonlóan megállapítottam, hogy az emberi humánumot szolgáló erkölcsös államról van szó, melyben a jog uralkodik a hatalommal szemben. Az állam működése a joghoz kötött, a jog azonban

¹ Habilitált egyetemi docens, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, ÁNTK, Alkotmányjogi és Összehasonlító Közjogi Tanszék, bodi.stefania@uni-nke.hu

² DOI 10.59558/jesz.2024.1.2

³ Kant-Breviarium. Kant világnézete és életfelfogása. Kant irataiból, összeállította Dr. Gross Félix, fordította Dr. Polgár Gyula, Franklin-Társulat, Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1912, 86. o. http://real-eod.mtak.hu/7934/2/MTA_Konyvek_170093.pdf

⁴ Bódi Stefánia: The Anglo-Saxon Interpretation of the Concept of the Rule of Law [kézirat, megjelenés alatt].

erkölcsi alátámasztást igényel. Ily módon a jogállam tartalmilag kötött materiális jogállamot és nem csupán formális jogállamot takar. A formális jogállam a hangsúlyt az eljárásjogilag helyes jogalkotásra és a törvények megismerhetőségére helyezte, így módon nélkülözte a fogalom tartalmi elemeit.

A materiális (tartalmi) értelemben felfogott jogállam alkotmányos alapelvek, értékek, államszervezési elvek és intézmények sokaságát feltételezi, ideértve a demokratikus hatalomgyakorlási technikákat és az emberi jogok érvényesülését. Mostani írásomban német szerzők felfogását szeretném ismertetni, mivel a jogállam eszmének angol, francia és német vonulata egyaránt kialakult. A németek a jogállamot a Rechtsstaat kifejezéssel illetik. A fogalom az 1800-as években terjed Németországban, az Egyesült Államokban azonban korábbra tehető a jogállamfogalom megjelenése. Ott már az 1700-as években kialakult, például Thomas Paine munkásságában. Paine azt írja, „hogy az abszolút kormányokban a király a törvény, úgy a szabad országokban a törvénynek kell a királynak lennie.”⁵ A jogállam fogalom Angliában Albert Venn Dicey munkásságához köthető, *Introduction to the study of the law of the constitution* című írásához (1885).⁶ Ő konkrét kritériumokat fogalmazott meg, mely szerint „a kormánynak nincs arbitrarius hatalma”, vagyis ki kell zárunk a kormány önkényét. Másodsor, azt érti alatta, hogy „a rendes bíróságok kezelte rendes törvényeknek mindenki alá van vetve” (törvény előtti egyenlőség), és az alkotmány az ország közönséges jogának eredménye, nem forrása, hanem folyománya, amely alatt arra utal, hogy külföldi államokban ez pont fordított: alkotmánykódex létezik Angliával ellentétben.⁷

⁵ Paine, Thomas: *Common Sense*, 1776. „...For as in absolute governments the King is law, so in free countries the law ought to be King...” <https://constitutioncenter.org/education/classroom-resource-library/classroom/primary-source-thomas-paine-common-sense>

⁶ Az angolszász jogrendszer hatása és gondolkodói is tehát rendkívül nagy jelentőséggel bírnak a téma kapcsán. Tekintettel arra, hogy *rule of law* fogalma az angoloknál Albert Venn Dicey munkásságában, az USA-ban pedig az amerikai függetlenségi háború nyomán jelent meg, – és itt összefonódott a hatalommegosztás elvével, (lásd Székely György László: Büntetőeljárás alapelvek mint a jogállamiság garanciái, 131. o. In *Jog-Állam-Politika* I. évf., 2009/3. szám, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, Győr. <https://dfk-online.sze.hu/images/J%C3%81P/2009/CD%20mell%C3%A9klet/sz%C3%A9kely.pdf>) – időben tehát korábbi a fogalom megjelenése, mint német nyelvterületen, ahol Welcker használta először 1813-ban.

Az angol-amerikai gondolkodók hatása jelentős a jogállamiság elveinek elterjesztésében, és szilárd alapokat adtak a modern jogrendszerek kialakulásához. Paine, akihez a jogállamfogalom az USA-ban köthető, folyamatosan publikál a függetlenségi háború alatt, és síkra száll a gyarmatok függetlenségéért. A *Common Sense* (Józan ész) című írása 1776-ban az amerikai függetlenségi háború során kiadott röpirata, amelyben hitet tesz a köztársaság és a jogállam mellett, melyet ő a törvények uralmával jellemez, azzal hogy a törvény uralkodik az államban. Hozzá kell tennünk, hogy azok a problémák, melyek a materiális jogállam ellenében hatnak, mint például a rabszolgaság vagy a feketék jogainak hiánya, továbbra is fennmaradtak Paine röpirata után. A rabszolgaság eltörlése a 13. alkotmánykiegészítéssel valósult csak meg 1865-ben, majd 1964-ben megszületett a Polgárjogi törvény, amely teljes jogegyenlőséget biztosított a feketék számára. Lásd erről Tóth Csaba Tibor: Amerika legfontosabb egyenjogúsági törvényét egy rasszista elnök írta alá. In *Mérce*, 2020. július 3. <https://merce.hu/2020/07/03/amerika-legfontosabb-egyenjogusagi-torvenyet-egy-rasszista-elnok-irta-ala/> Mindazonáltal a *rule of law* eszméje és Paine gondolatai elindították azt a folyamatot, ami idáig elvezetett. Paine szerint ugyanis az emberek egyenlőek a Teremtés rendjében. Paine: *Common Sense*. Edward Larkin (ed.), Broadview editions, 52. o. https://www.sjsu.edu/people/ruma.chopra/courses/H174_MW_F12/s1/Wk7_A.pdf

Az amerikai függetlenségi háború folyamán 1776. július 4-én aláírták a Függetlenségi Nyilatkozatot, amelyben szintén megjelentek a jogállam eszméi, úgymint az emberek jogegyenlősége, az élethez való jog, a szabadság és a boldogságra való törekvés joga, a közjóra törekvés. Hangsúlyozza a dokumentum az alkotmány és a törvényhez kötöttség jelentőségét, a bírósági eljárás egyes garanciáit. Ismert szerzői még Thomas Jefferson és Benjamin Franklin voltak, akikre hatottak Paine nézetei. Lásd: *America's Founding Documents, Declaration of Independence: A Transcription*. In Congress, July 4, 1776. <https://www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript>

⁷ Dicey, Albert Venn: *Bevezetés az angol alkotmányjogba*. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata, Uj Folyam, LII. Kötet, 1902-1904. Cyclus, Az 1902-dik évi illetmény negyedik kötete, fordította Tarnai János, átnézte Kautz Gyula, Hornyánszky Viktor cs. és kir. udv. könyvnyomdája, 177-191. o. http://real-eod.mtak.hu/3303/1/MTA_Konyvek_800238_000808456.pdf

A jogállam fogalom harmadik ága, melyet külön tanulmányban kívánok tárgyalni a francia konstitucionalizmus, mely a közigazgatás kontrolljára (közigazgatási bíraskodásra) helyezte a hangsúlyt, a kormány és a közigazgatás alkotmányossá tételére.

Természetesen már az ókortól kezdve gondolkodnak azon filozófusok, hogy milyen a jó kormányzás. Ilyen értelemben a fogalom gyökerei egészen az ókori görög filozófiáig nyúlnak vissza. Az emberiség történelmét végig kíséri a gondolat, hogy a kormányzás ne legyen önkényes és nélkülözze a személyes uralmat. A fogalom értelmezésében a két leghíresebb német jogász nézeteit kívánom interpretálni, ők Robert von Mohl és Carl Theodor Welcker voltak. Bár Mohl és Welcker jogászok voltak, a jogállam eszme német felfogása erősen filozofikus gyökerű, mivel olyan gondolkodók alapozták meg, mint Kant, Fichte és Humboldt. Vagyis nélkülözhetetlen a jogtudomány művelőin kívül szót ejteni Alexander von Humboldt, Immanuel Kant és Johann Gottlieb Fichte ez irányú munkásságáról érintve sokszínű, egyéb gondolataikat is. Az említett szerzők élete és alkotásai a felvilágosodás időszakára esnek, amely a XVII. századtól induló olyan eszmetörténeti, filozófiai, politikai folyamat, mozgalom volt, amelynek célja a feudális renddel való szakítás. Ennek keretében jellemzi a polgárság előretörése, szakítás a hagyományos vallási dogmákkal, az emberi boldogságkeresés támogatása, az észbe és a haladásba vetett hit. Ludassy Mária mutat rá tanulmányában, hogy: „A XVIII. század valóban nem teremtett új filozófiai rendszert a XVII. századi metafizikák mintájára, ám megújította a filozófiai gondolkodásmódot [...] de a filozófiai gondolkodás teljesen új, egyedi formáját hozta létre.”⁸ Ezt a korszakot az ismeretszerzés izgatta, és a szellem haladása, majd hozzáteszi, hogy a német felvilágosodás az angol, de főként a francia formájával ellentétben nem törekedett a vallás felszámolására.

II. Wilhelm von Humboldt (1769-1859) felfogása

Takács Albert mutat rá tanulmányában,⁹ hogy a jogállameszmének bár legismertebb képviselője Robert von Mohl, a fogalom szerteágazó gyökerei, Kant, Fichte és Humboldt munkásságából erednek. Szigeti Péter szerint a jogállam-koncepció a természetjogi filozófia észjogi irányzatában jelent meg Kant és Humboldt munkásságában.¹⁰

Humboldt porosz államférfi, gondolkodó, nyelvész, filozófus, az egyetemi felsőoktatás megújítója, a porosz közoktatási rendszer reformjának irányítója volt, akinek a nevéhez a berlini egyetem alapítása is köthető. A tanulást életen át tartó folyamatnak gondolta, és a tudomány, a kutatás valamint a művészetek integrálásán keresztül törekedett átfogó ismeretanyag megszerzésére. Úgy vélte az állam is azt a célt szolgálja, hogy az emberek fejlesszék képességeiket. Liberális gondolkodó volt, helyenként konzervatív elemekkel, akinek nézeteire Kant volt hatással. Birsén Filip és Douglas Moggach mutat rá tanulmányában, hogy Humboldt *Az állami cselekvés határai*-ban felveti a politikai és jogi kényszer megengedhetőségének és legitim mértékének kanti kérdését. Szerintük ezzel hozzájárult a kantiánusok közötti vitához, amelyet Kant *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése (Grundlegung zur Metaphysik der Sitten)* című művének 1785-ös kiadása indított

⁸ Ludassy Mária: Cassirer a felvilágosodás filozófiájáról. Ernst Cassirer: A felvilágosodás filozófiája, 951. és 955. o. In Holmi, 2008. 20. évf. 7. szám, 951-962. o. https://epa.oszk.hu/01000/01050/00055/pdf/00055_951-962.pdf

⁹ Takács Albert: A jogállam társadalmi és jogi feltételei. Jogtudományi Közlöny, 1986/11. szám, 521-530. o.

¹⁰ Szigeti Péter – Takács Péter: A jogállamiság jogelmélete. Második, bőv., jav. kiadás, Napvilág Kiadó, Budapest, 2004, 6. 4. fejezet: A materiális és formális legalitás ingamozgása a német társadalomfejlődésben, 235. o. [https://jet.sze.hu/images/+%20117/A%20jog%C3%A1llamis%C3%A1g%20jogelm%C3%A9lete-55%20.pdf](https://jet.sze.hu/images/+%20117/A%20jog%C3%A1llamis%C3%A1g%20JE-e/A%20jog%C3%A1llamis%C3%A1g%20jogelm%C3%A9lete-55%20.pdf)

el. Úgy vélik, Humboldt egy minimális állam mellett érvelt, amely kizárólag tagjai belső és külső biztonságával foglalkozik, a kanti politikai gondolkodást pedig a liberális *laissez-faire* állam irányába tolja.¹¹ Kant kategorikus imperatívusza is hatott Humboldtra. Humboldt nevelési eszménye ugyanis az autonóm egyén és a világpolgár volt, aki mentes külső hatásoktól és a kategorikus imperatívusz szerint cselekszik. Felfogása szerint a tudomány hozzájárul az etikai elvek betartásához.¹²

Humboldt termékeny szerző volt, alkotmányjogilag releváns műve *Az állami cselekvés korlátairól (Ideen zu einem Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staats zu bestimmen)* címet viseli (1791-1792), melyben a szabadságjogok és az állam/kormány önkorlátozása mellett tesz hitet. Az állam az egyén boldogulását és a társadalom érdekét, a közösség jólétét egyaránt szolgálja. Vitatja az abszolutista állam eszméjét. „A szabadság szorosan összefügg az egyéniséggel – ami szabadság nélkül elképzelhetetlen –, mivel az individualitás fejlődése a szabadságot feltételezi.” Az egyének megnyilvánulásait a tulajdonjog és a szabadságjogok indukálják.¹³ Úgy véli, az állam csak a szükséges mértékben avatkozzon az egyén magánéletébe. Fontosnak tartja a társadalom tagjainak együttműködését a szabadság égíse alatt. Az állam tevékenységének növekedésével szerinte csorbul az egyén ereje. „Az egyén teljes virágzásához – állítja Humboldt – a szabadságon kívül szükség van a 'helyzetek sokféleségére', amely, bár logikusan különbözik a szabadságtól, mindig is követte azt. Csak akkor kerülhet sor olyan életkísérletekre, amelyek az emberi faj számára ismert értékek körét szélesítik, ha az embereket nagyon sokféle körülmények közé helyezik, és ennek a tartománynak a kiterjesztésével lehet egyre jobb válaszokat találni a kérdésre: Pontosán milyen módon rendezhetik be az emberek az életüket?”¹⁴ Humboldt az állami tevékenység korlátozására törekedett. Az állami tevékenység minimumának azt tekinti, hogy van egy olyan szegmens, amelyet a társadalom nem tud önmagának biztosítani, ez pedig a védelem a belső és a külső viszályokkal szemben. Vagyis az állam a biztonságot garantálja a személyünket és tulajdonunkat érintő támadásokkal szemben.¹⁵ Mindent az önségélytől és az öntevékenységtől vár, mivel valóban szükséges volt a korban melyben élt az egyéni szabadságot képviselni az állam hatalmával szemben.¹⁶

Vitatja az abszolutista állameszmét, javasolja az állam funkcióinak és tekintélyének korlátozását. Humboldt szerint az ember igazi célja „erejének legmagasabb és legharmonikusabb fejlesztése, a kormányt szerinte nem kizárólag a jogrendszere alapján kell értékelní, hanem az alapján, hogy mennyire és milyen mértékben segíti a helyzetek és lehetőségek sokaságának megteremtését a polgárok számára a tekintetben, hogy azok fejlesszék képességeiket [...]”¹⁷ Kanttal közös pontja az is, hogy mindketten fontosnak

¹¹ Filip, Birsen – Moggach, Douglas: Between Leibniz and Kant: The Political Thought of Wilhelm von Humboldt, 2018. április. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10848770.2018.1461972>, és <https://doi.org/10.1080/10848770.2018.1461972>

¹² Herwald, Heiko: Apocalypse Now, Warum Ethik in der Wissenschaft wichtig ist. 2020, 27-36. o. 2020. június 17-én megjelent online kiadás. doi: 10.1007/978-3-658-30688-5_4, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7295582/>

¹³ Mueller, Antony P.: Wilhelm von Humboldt's Demarcation of the Limits of State Activity, Mises Institute, 07/05/2023, <https://mises.org/wire/wilhelm-von-humboldts-demarcation-limits-state-activity>

¹⁴ Raico, Ralph: „Great Individualists of the Past: Wilhelm von Humboldt (1767-1835)”, Humboldt, Wilhelm von (1767-1835), Online Library of Liberty [OLL]. <https://oll.libertyfund.org/page/humboldt-wilhelm-von-1767-1835>

¹⁵ Uo.

¹⁶ Bluntschli: Az általános államjog és a politika története. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Vállalata, II. kötet (ford.: Acsády Ignác), Budapest, 1876, 74. és 77. o. https://real-eod.mtak.hu/3333/2/MTA_Konyvek_NC102245_2_000809099.pdf

¹⁷ Humboldt's Approach to Anthropology, Political Philosophy and Aesthetics. In Wilhelm von Humboldt. Első kiadás: Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2007. február 23., Jelentősen átdolgozott újabb kiadás: 2022. május 24. <https://plato.stanford.edu/entries/wilhelm-humboldt/>

tartották az egyéni szabadságot és az egyén felelősségét az erkölcsi döntésekért.

III. Immanuel Kant (1724-1804) nézetei

Immanuel Kant az egyik legismertebb német filozófus, a transzcendentális filozófia¹⁸ megteremtője, a kategorikus imperatívusz¹⁹ fogalmának megalkotója, a természetjogi irányzat képviselője. Egyik legismertebb műve az 1781-ben megjelent *A tiszta ész kritikája* (*Kritik der reinen Vernunft*) és az 1787-es *A gyakorlati ész kritikája* (*Kritik der praktischen Vernunft*) című műve. Gondolatai az emberi megismerés határai és az ész körül forogtak, ezért a természetjogi irányzat észjogi iskolájához köthető. Vannak olyan ismereteink melyek nem a tapasztalatból erednek, ezek az *a priori* ismeretek, és amelyek a tapasztalatból erednek azok az *a posteriori* ismeretek. Ez gondolatrendszerének kiindulópontja.

A gyakorlati ész kritikájában Kant már az emberi cselekvés szabadságával foglalkozik, de ennek középpontjában is az ész áll, amely meghatározza a helyes cselekvés erkölcsi irányát, és amelynek értékmérője a jóság. Az erkölcsös cselekvésnek a szabadság az előfeltétele. Az erkölcsös cselekvés a tapasztalaton túli dolog, mindezek alapján „az ember méltóságának s az elidegeníthetetlen emberjognak fogalmára építette fel aztán jogbölcészetét, melynek az volt a célpontja, hogy államot és társadalmat az erkölcsi szabadság föltétlen megbecsülésére kell alapítani, s e szabadságeszmében látta a történelem fejlődésének irányát.”²⁰ Kant erkölcsfilozófiájának alaptétele, hogy az *erkölcsi törvény, vagyis a természetjog elvei a tiszta észből fakadnak* más szóval, és ebben tanítványa Fichte is követi majd. Ez az eszme az emberi cselekedetek fokmérője, azaz „cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor egyúttal általános törvényhozás elvének is számíthasson.” Moór Gyula mutat rá könyvében a természetjogi iskola kritikájaként, hogy nincsen örökérvényű, minden időre érvényes jog, és az emberi természetből nem fakad a helyes és örökérvényű jog levezetése.²¹ A jóakarat alapján a morális maxima szerint kell cselekednünk, „a kötelesség tehát a törvény szerinti cselekvés szükségessége.”²²

Kant gondolatai maradandóak, nagy hatást keltőek és meghatározóak voltak a filozófia további irányvonalára nézve. Kant megállapításai szerint minden államban három hatalom létezik, a törvényhozó hatalom, melyet uralkodó hatalomnak nevez, a végrehajtó hatalom és a jogszolgáltatás. E három hatalom célja az alkotmánynak az alkotmányos jogelvekkel való legnagyobb összhangja, amelyre bennünket a kategorikus imperatívusz kötelez. A törvényhozó hatalom a népakaratból kell, hogy létrejöjjön, a törvényhozó hatalom nem lehet azonos a kormányzóval, vagyis a hatalmi ágak összefonódása ellen int. Hitt a köztársasági államformában. A bíró pedig nem lehet azonos sem a törvényhozó, sem a végrehajtó hatalommal.²³ Kant elismeri az ember önállóságát, törvény előtti egyenlőségét, a törvények jelentőségét, a magánélet sérthetlenségét, a hatalommegosztást, tagadja viszont az ellenálláshoz való jogot. Úgy véli az örök békéről szóló művében, hogy ahol nincs

¹⁸ Frenyó Zoltán: A filozófia tankönyve. Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 2016. „Kant azt a vizsgálódást nevezi transzcendentálisnak, amely a megismerés tapasztalatot megelőző (vagyis a priori) előfeltételeire irányul.” 196. o.
http://real.mtak.hu/50033/1/Frenyo_Zoltan_A_filozofia_tankonyve_u.pdf

¹⁹ „Handle so, daß die Maxime deines Willens jederzeit zugleich als Prinzip einer allgemeinen Gesetzgebung gelten könne.” Kant, Immanuel: Kritik der praktischen Vernunft. Uő: Werke in zwölf Bänden. Band 7, Frankfurt am Main, 1977, 140. o. <https://www.lernhelfer.de/sites/default/files/lexicon/pdf/BWS-DEU2-0352-03.pdf>

²⁰ <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/k-E039/kant-E48E/> Kant, Pallas Nagy Lexikona.

²¹ Moór Gyula: Jogfilozófia. Püski Kiadó, Budapest, 1994, 98-103. o.

²² Hamlyn, David W.: A nyugati filozófia története. Holnap Kiadó, 1998, 228. o.

²³ Kant-Breviarium: i.m. 86-89. o.

köztársaság, az állampolgár alattvaló, az uralkodás formája tehát kétféle lehet vagy köztársasági, vagy despotikus.

Mindez nem azonos az uralom fogalmával (államforma), amely viszont háromféle lehet: vagy egy ember kezében van a hatalom ez az autokrácia, vagy kevesen birtokolják azt, ekkor arisztokráciáról van szó, vagy pedig mindannyian bírják a hatalmat, ekkor demokráciáról beszélünk. A demokrácia valójában nem más, mint despotizmus, és valódi demokrácia csak a másik két formában lehetséges. Azért, mert demokráciában nemcsak az egyén fölött határoz az összes, de valójában az egyes személy ellen is, aki ehhez nem is járult hozzá.²⁴ Az uralkodók számának csökkentését és a reprezentativitás növelését javasolja, ezáltal érhető el leginkább a republikanizmus.

Kantot többféle hatás érte saját korában. Antonino Infranca mutat rá, hogy az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat megszületése olyan jelentős esemény volt, amely nem kerülhette el Kant figyelmét sem.²⁵ De a francia jogállameszme is inspirálóan hatott Kantra, mégpedig úgy, hogy „amikor Kant ’köztársaságinak’ vallja magát, mégpedig abban a formában, amit ő e terminuson ért, ezzel nyilvánvalóan cáfolja a francia forradalmi tapasztalatot, mivel a demokratikus államforma a szó tulajdonképpeni értelmében szükségszerűen despotizmus.”²⁶ A francia Nyilatkozat által tehát fölismeri, hogy a demokrácia és a despotizmus valójában kapcsolatban vannak és csak az egyén szabadságán keresztül tudja a demokráciát elképzelni.²⁷ A francia forradalom dühöngéseitől megrémül, Rousseau-hoz hasonlóan szerződéses alapon gondolja el az államot, amely az egyesek szabadságán és egyenlőségén alapul.²⁸ A porosz alkotmányt zsarnokinak tartja, és inkább a hatalommegosztás elvét valló francia konvent alkotmányával azonosult.²⁹

IV. Johann Gottlieb Fichte (1762-1814) nézetei

Johann Gottlieb Fichte, Kant tanítványa volt. Mindketten a német felvilágosodás meghatározó gondolkodói voltak, a transzcendentális idealizmus fejlődését segítették elő. Nézeteinek alap gondolata, hogy az Én-nel szemben áll a nem-Én, az én ezen keresztül ismerheti meg magát, „az igazság gyökere egyedül a tudat.”³⁰ Hasonlóan Kanthoz, ő is középpontba állítja a kategorikus imperatívusz törvényét, amely nála egyszerűen a lelkiismeret törvénye.³¹ Kanttal ellentétben azonban a transzcendentális idealizmustól eljut az abszolút idealizmusig.³² Míg Kant az egyes ember tudatáról beszélt, addig Fichte az emberiség tudatáról beszél.³³ *Jogilag releváns felismerése, hogy minden embernek*

²⁴ Kant, Immanuel: Az örök béke. (ford.: Babits Mihály), Amtak Bt, Amtak E-könyvek, 2023, 7-10. o.

²⁵ Infranca, Antonino: Kant: Örök béke című írásának Paradoxonjai. http://epa.oszk.hu/00100/00186/00001/98_infranca.htm

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

²⁸ Bluntschli: i.m. 5-7. o.

²⁹ Bluntschli: i. m. 11. o.

³⁰ Hamlyn: i.m. 237-238. o.

³¹ Lásd erről részletesen Boros János – Lendvai L. Ferenc: Filozófiatörténet általános bölcsészeknek. A német klasszikus filozófia, 10. Fichte aktivista idealizmusa. https://mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/index4863.html?option=com_tanelem&id_tanelem=299&tip=0

³² Kuntze, Friedrich: Die Philosophie Salomon Maimons, Karl Winter. Heidelberg, 1912, XXVI, 352. o. <https://www.lana.info.hu/lukacs-gyorgy/lukacs-gyorgy-muvei/lukacs-gyorgy-publicisztikaja-1920-1929/friedrich-kuntze-die-philosophie-salomon-maimons/>

³³ Lendvai L. Ferenc: Fichte. Korunk, 2019. augusztus, 30. évf. 8. szám, 59-60. o. https://epa.oszk.hu/00400/00458/00657/pdf/EPA00458_korunk-2019-08_057-063.pdf „Kant filozófiájában az általában vett tudat minden egyes ember tudatának közös rendezőelvét jelentette; Fichténél ez most az

korlátoznia kell szabadságát mások szabadsága miatt. „A jogfogalmat a priori állapítja meg az észből bármi tekintet nélkül a tapasztalásra, a történelemre; és ez a jogfogalom ő neki abszolút, »a jog törvénye az ész föltétlen törvénye«, különbség Kanthoz képest hogy ő jobban elhatárolja a jogot és erkölcsöt.”³⁴A jog az ember külső cselekvését szabályozza, az erkölcs pedig belső világunkat. 1793-ban írt, *Hozzájárulás a közvélemény megítélésének korrekciójához a francia forradalommal kapcsolatban* (*Beitrag zur Berichtigung der Urteile des Publikums über die französische Revolution*) című művében azt fejté ki,³⁵ hogy az emberi jogok és kötelességek nyilvánvaló és egyetemes jelentőségű dolgok, az alkotmányok nagy része viszont hibás az elidegeníthetetlen emberi jogok szabályozását illetően.³⁶ Úgy véli „az államban senkinek sem lehet más akarata, mint a szuverén akaraté, ezt az akaratot, amelynek úgy kell uralkodnia, mint egy mindent elsöprő természeti erőnek, olyan hatalommal kell felruházni, amellyel szemben minden más hatalom a semmibe vész. A feladat tehát az, hogy olyan akaratot találjunk, amelyről teljességgel lehetetlen, hogy más legyen, mint a közös akarat [...]. Hogyan kell ezt megtenni? Valódi akarat csak személyekben van; a mi feladatunk tehát az, hogy bizonyos személyek akaratát ilyen akarattá tegyük, és ekként megalapozzuk. Mármost ezeknek a személyeknek megvan a maguk személyes tudásmértéke; ki garantálhatja, hogy ők az abszolút joggal rendelkezők, és hogy nem fognak tévedni? És még ha rendelkezének is, megvan a személyes akaratuk, hajlamaik, vágyaik: ki garantálhatja, hogy ezeket mindig és kivétel nélkül alárendelik a felismert jognak?”³⁷

Fichtének központi gondolata a szabadság, az egyéni akarat, az emberiség földi létének célja, hogy a szabadsággal az értelem szerint rendelkezzen, és ezáltal megszervezze a racionális államot. Hitt az emberiség fejlődésében.³⁸ Az állam szerződésen alapul, a szerződés az egyesek akaratából jön létre. Kanthoz hasonlóan úgy véli, hogy a demokrata alkotmány nem jó, ebben ugyanis azt a veszélyt látja, hogy „a felizgatott tömeg vak dühétől is tartanunk kell.”³⁹ Machiavelli nyomán jut arra, „hogy az állam, a törvények és a köztársaság létrehozatalának alapgondolata az, hogy minden ember gonosz és gonoszságát törekszik kiadni, ezért kell az állam, mint kényszerintézmény, amely a béke látszólagos állapotát kelti az emberek között, még ha a gyűlölet uralkodik is a szívekben.”⁴⁰ Machiavellit csodálja ugyan, de gondolkodásmódjának határait is hangsúlyozza, Machiavelli ugyanis csak olyan állapotokat vett figyelembe, amelyekben a jogállamiság nem biztosított.⁴¹ Elutasítja a korlátlan egyeduralmat és a kiváltságokat, a nemességet és a papságot, ellenben hisz az emberi jogok elidegeníthetetlen voltában.⁴² Humboldtval rokon vonása, hogy a tulajdonnak kiemelt szerepet tulajdonít a jogállamban.

emberiség általában vett tudatává alakul, amelyből az egyes emberi tudatok – annak mintegy részei – levezethetők.”

³⁴ Bluntschli: i.m. 26-27. és 36. o.

³⁵ Fichte, Johann Gottlieb: *Beitrag zur Berichtigung der Urteile des Publikums über die französische Revolution*, 1793. [Verlag Ferdinand Troschel][Danzig] 1793. [PDF-Version von Reinhard Stiebler und Gerhard Grasruck für www.mises.de] https://docs.mises.de/Fichte/Fichte_Revolution.pdf

³⁶ https://docs.mises.de/Fichte/Fichte_Revolution.pdf, 2-4. o.

³⁷ Fichte, Johann Gottlieb: III. 2.1. Über die Konstitution, Absolute Begründung des Rechts in der Wirklichkeit. In *Das System der Rechtslehre* (1812) Vorgetragen von Ostern bis Michaelis, 1812. <https://www.textlog.de/9445.html>

³⁸ Inhoffen, Peter: *Freiheit durch Vernunft? Ordnung und Ziel der menschlichen Gesellschaft nach Johann Gottlieb Fichte*. JCSW, 28, Universität Muenster, 1987, 91., 93. és 109. o. <https://www.uni-muenster.de/Ejournals/index.php/jcsw/article/view/550/522>

³⁹ Bluntschli: i.m. 40. o.

⁴⁰ Inhoffen: i.m. 99-100. o. <https://www.uni-muenster.de/Ejournals/index.php/jcsw/article/view/550/522>

⁴¹ Lásd Radrizzani, Ives: *Comment Fichte lit Machiavel, Etica & Politica / Ethics & Politics*, Vol. XVII, No. 3, 2015, pp. 47-57, <https://www.openstarts.units.it/server/api/core/bitstreams/fd79159e-612f-441a-abfa-0d331f99fba7/content>

⁴² Bluntschli: i.m. 31-32. o.

V. Robert von Mohl (1799-1875) nézetei

Robert von Mohl német jogászprofesszor a *Rechtsstaat* kifejezést a rendőrség önkényének ellenálló államra értette. Mohl 1799. augusztus 17-én Stuttgartban született felső középosztálybeli családban (dédapja a híres jogász, Johann Jacob Moser), jogot tanult Tübingenben, majd Heidelbergben. Miután 1821-ben doktorált, hosszú ideig tanult Wetzlarban, Regensburgban, Bécsben, Frankfurtban, Göttingenben és Párizsban, majd 1824-ben a Tübingeni Egyetem Államtudományi Karának professzorává nevezték ki.⁴³ Fő művei *Die Polizei-Wissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaates*, (*Rendészettudomány az alkotmányos állam elvei szerint*), *Encyklopädie der Staatswissenschaften*, (*Államtudományi Enciklopédia*) és a *Staatsrecht, Völkerrecht und Politik* (*Államjog, nemzetközi jog és politika*). A jogtudósok álláspontja egységesnek mondható abban, hogy Mohl munkássága hozzájárult a fogalom adoptálásához német területen.⁴⁴

Enciklopédiájában azt írja, hogy a jogállam feladata valamennyi emberi szükséglet⁴⁵ kielégítése, ezért nem pártolja, ha a jogállam vallásos színezetet kap. Úgy véli, a személy szabadsága megmarad jogállamban. A jogállamot úgy jellemzi, hogy az állam igényt tarthat résztvevői engedelmességére, jogában áll megtenni azokat az intézkedéseket, melyek az államcélok eléréséhez kellenek, a résztvevőket viszont megilleti a törvény előtti egyenlőség. Mindenkinek azonos jogai vannak a közügyek tekintetében, minden embernek joga van a személyes szabadsághoz és a gondolatközlés szabadságához, megengedett a szabad vallásgyakorlás és a helyváltoztatás joga. A polgárokat megilleti az egyesülési jog, vagyis az önkéntes egyesülés szabadsága. Láthatóan néhány szabadságjog kiemeléséhez Mohl is ragaszkodott. Hangsúlyozza, hogy a jogállam nem von maga után bizonyos kormányformát. A jogállamnak mindezek alapján az alábbi típusait különböztette meg egymástól:

- lehet, hogy az államhatalom a népet illeti meg tiszta népuralom formájában népgyűlés által vagy képviseleti demokrácia alakjában, Kant viszont úgy fogalmaz, hogyha mindannyian bírják a hatalmat, ekkor demokráciáról beszélünk,

- lehet, hogy nemzetségeket illet meg a hatalom, ez arisztokratikus jellegű hatalomgyakorlás, amely lehetséges vagyon vagy származás alapján, Kant ezt úgy fogalmazza meg, hogy az

⁴³ Pietropaoli, Stefano: Mohl, Robert von. In Handbook of the History of the Philosophy of Law and Social Philosophy, 2023, 235-240. o. https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-19546-4_30

⁴⁴ Orbán Balázs – Palkó Attila: A jogállami univerzum tágulásáról és ennek veszélyeiről. In Kommentár. Közéleti és kulturális folyóirat, 2019/2. szám. http://www.kommentar.info.hu/cikk/2019/2/A_jogallami_univerzum_tagulasarol_es_ennek_veszelyeiről

⁴⁵ Megjegyzendő, hogy az emberi (egyéni és társas) szükségletek állami kielégítéséhez szükséges első lépcsőfok a kamerálisztika és a statisztika tudományának kialakulása volt. Ezen tudományágak ismereteinek birtokában a szükségletek állami kielégítésének megszervezése elsőként Közép-Kelet Európában a felvilágosult abszolutizmus keretében bontakozik ki. A franciák és az angol fejlődés más utat járt be e tekintetben. Míg Angliában és Franciaországban alapvetően úgy vélték, hogy az egyén dolga, hogy boldoguljon, addig a felvilágosult abszolutista országok politikája az államok kezébe vette ezek megszervezését. Ennek köszönhető, hogy egészségügyi, oktatási, rendészeti, vámügyi, adózási reformok fűződnek a felvilágosult abszolutista uralkodók nevéhez. Az emberi szükségletek állami politikához való kapcsolata a kora újkori, részben utópia-irodalomban gyökerezik, míg Bodin nemcsak az állam céljának, hanem az államformálódás szakaszainak is a szükségletek kielégítését és ezek szintjeit tartja. Ehhez lásd részletesen Rigó Balázs: Sir Robert Filmer és a patriarchális államelmélet. Érzelmek, család és a hatalom legitimitációja a kora újkorban, Doktori értekezés, ELTE-ÁJK, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 2020. V. részének, I. fejezetét: Az emberi szükségletek a kora újkori államelméletekben, 270-288. o. https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdf-viewer-master/external/pdfjs-2.1.266-dist/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/50311/Rigo_B_Disszertacio.pdf?sequence=1&isAllowed=y

arisztokrácia a kevesek uralma,

- vagy pedig az egyes egyén az államhatalom tulajdonosa, például öröklés vagy választás által, ez egyeduralmi kormányzást jelent. Kant autokráciának nevezi, amikor egy ember kezében van a hatalom. Lehet az is, hogy a hatalom bizonyos rendeknél van, de a hatalom ebben az esetben is egyeduralmi jellegű, csakúgy, mint egyetlen személy esetén. Érdekes módon még képviseleti népuralomról is beszél, ez esetben a nép összessége biztosítja az államfő ellenében a jogvédelmet.

Hangsúlyozza, hogy népuralomban a gondolatközlés és az egyesülés szabadsága a legfontosabb szabadságjogok. A képviseleti demokrácia legfontosabb eleme pedig a választójog szabályozottsága. Arisztokráciában a hatalmat viszonylag kevesen gyakorolják, állapítja meg, ebben a kormányzásban nem kizárt a jogállam érvényesülése, de az összeütközés a nép és a vezetők közt valószínűsíthető, s ilyen esetben a harc könnyen a tömeg javára fog eldőlni. Végül az egyeduralmi kormányzás kapcsán kifejti, hogy ez sem zárja ki a jogállamot. Hozzáfűzi, hogy merész ez az intézmény, hiszen egyetlen emberre van bízva a nép sorsa, s ezen személy mivoltára nézve sem a kiválasztás, sem az öröklés „nem nyújt biztosítékot.” Az államról való gondolkodásának elemeiben felismerhetőek Kant egyes gondolatai. *Mindezek alapján azt is megállapíthatjuk, hogy Mohl a szabadságjogokat hangsúlyozza leginkább a jogállam elemeiként.*

Saját szavai szerint: *„Bármily fontos is a jogállam különböző nevei között a választás, úgy az összes államfaj jogi alapja nem szenved változást az államhatalom alakzatai különfélesége folytán. Nevezetesen korlátlan kezelése nem ad az illetőknek jogot egészen kényők-kedvők szerint eljárni s a jogállam általános czéljait megváltoztatni vagy megcsonkítani.”*⁴⁶

*Míg Mohl felfogásában az állam feladata, hogy az egyén és a társadalom fejlődését megvalósítsa a szabadságjogokon keresztül, addig Kantnál a szabadságjogok az állam korlátjaként jelennek meg. Mohl szerint „a jogállam egy olyan állam, amely jogi apparátusát az ésszerűség uralja” ezen a ponton már egyértelműen érezhető Kant hatása.*⁴⁷

Felfogását gyakran jellemzik úgy is, hogy jogállam alatt a rendőrség önkényének ellenálló jogrendet értette.⁴⁸ Mohl úgy véli, a jogállamban a résztvevőkre nem vonatkoznak felsőbb hatóság önkényes parancsai, emberi vagy természetfeletti erő, csak általános, mindenki számára egyenlő hatályos törvények. A jogállam olyan állam, melyben a polgár vitatkozhat az állammal a jogairól.⁴⁹

VI. Carl Theodor Welcker (1790-1869) nézetei

Welcker alkotmányjogászként és büntetőjogászként is ismert, liberális gondolkodó, parlamenti képviselő. A jogállam fogalmat ő használta először német nyelvterületen. A

⁴⁶ Mohl, Robert von: Az államtudományok encyklopaediája, (ford.: Löw Tóbiás). Heckenast, Pest, 1866, 74., 158. és 224-231. o. idézet a 229. oldalon. Lásd még 5. fejezet: A jogállam, 224-251. o. <https://konyvtar.parlament.hu/>

⁴⁷ Kelemen Bálint Csaba: „Hova kell ahhoz költözni?” – A jogállamiság és annak újrafelfedezése Magyarországon. In Comparative Law Working Papers, Vol. 5, No. 2, 2021, 6. o. – Hallgatói különszám. https://www.ojji.u-szeged.hu/images/dokumentumok/CLWP/Kelemen_Koltozni.pdf

⁴⁸ Varinic, Ouk: A tisztességes eljárás szerepe és az eljárási alapjogok jelentősége a magyar jogban. In KRE-DIT 2023/2. <https://www.kre-dit.hu/tanulmanyok/ouk-varinic-a-tisztessages-eljaras-szerepe-es-az-eljarasi-alapjogok-jelentosege-a-magyar-jogban/>

⁴⁹ Der Rechtsstaat, eine rechtsvergleichende Perspektive Deutschland. EPRS Wissenschaftlicher Dienst des Europäischen Parlaments Bibliothek für Vergleichendes Recht. PE 745.674, I.1.2, 2. o. (2023. március), [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/745674/EPRS_STU\(2023\)745674_DE.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/745674/EPRS_STU(2023)745674_DE.pdf)

sajtószabadság szószólói közé tartozott, nézetei saját korában úttörőek voltak, életében több büntetőeljárás is indult ellene. Híres műve a *Die letzten Gründe von Recht, Staat und Strafe* (A jog, az állam és a büntetés végső okai) 1813-ban jelent meg. Welcker hazafias gondolkodó is, a nagynémet egyesülés híve, a korszakban ugyanis feléledt a német népek egységesítésének gondolata. Többek között a Paulskirche-i alkotmány is ezt célozta meg 1849-ben, de elbukott Ausztria és Poroszország ellenállásán. Az alkotmány a Német Birodalom kifejezést használta volna. Az alkotmányt a kompromisszumkeresés jellemezte és szövetségi alkotmányos monarchia lett volna az államforma.⁵⁰

Welcker jogászként és politikusként ismert, valamint egy liberális politikai lap szerkesztőjeként, ily módon nincs olyan önálló filozófiai rendszere, mint Kantnak vagy Fichtének. Említése azonban a jogállam fogalomnál nem nélkülözhető.

*Államtanában megkülönböztette egymástól a despotizmust (zsarnokságot), a teokráciát és az alkotmányos államot, vagyis a jogállamot.*⁵¹ *Úgy véli, az államoknak nem kell egy állapotban lenniük, azok az emberhez hasonlóan képesek fejlődni. A despotizmusban szerinte az érzéki ösztönök elve érvényesül, a teokráciában a hit elve, a jogállamban pedig az ész elve dominál. Az eltérő állapotokat az értelem és az erkölcs fejlettségével hozza összefüggésbe, ezek az állapotok az ember személyiségfejlődésének is állomásai egyben, így párhuzamot von az egyén és az állam fejlődési szakaszai között. Jogállamban szerinte az állam és az egyház szétválik. A jogállam legfőbb értékének az emberi méltóságot, a törvény előtti egyenlőséget és a szabadságjogokat tekinti.*⁵² *A jogot a külső társadalom; az erkölcsöt az emberi cselekvés belső egyéni aspektusának tekinti.*⁵³ Anton Jansson írja, hogy „nem volt republikánus vagy demokrata, hanem az alkotmányos monarchia, egyfajta kontraktalista monarchia szószólója a nép beleegyezése alapján. Továbbá egy olyan állam mellett érvelt, amely a jogállamisággal, a politikai képvisellel, valamint kiterjesztett jogokkal és szabadságokkal jellemezhető. Welcker hangsúlyozta a szólásszabadság és a sajtószabadság fontosságát.”⁵⁴ Kanttal közös pont, hogy Kant is hangsúlyozza a jogok egyenlőségét, velünk született és elidegeníthetetlen mivoltát az örök békeről szóló írásában.⁵⁵

Az embert közösségi, társas lénynek tartja, aki másokkal egységben létezik. Abszolút, mindenki által elismert törvénynek az alkotmányt tekinti, mely a nép és a kormány közti szerződéssel jön létre és a szabadságjogok garanciája. Merít Kant szabadságfogalmából Welcker és úgy véli, az egymás iránti tisztelet kell az alkotmányos állam létrejöttéhez. A jogállam ilyen formán önkéntességen alapul, saját és mások erkölcsi méltóságának

⁵⁰ Kelemen Miklós: Kísérletek a német egység létrehozására, a német egység és alkotmányos megoldásai. In Jakab Éva – Pókecz Kovács Attila (szerk.): Egyetemes államtörténet I. Dialóg Campus kiadó, Budapest, 2019, 258. o. https://nkerepo.uni-nke.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/12668/web_PDF_ATMA_Egyetemes_allamtortenet_I_JAV.PDF?sequence=6

⁵¹ Takács Péter: Államforma. In Jakab András – Könczöl Miklós – Menyhárd Attila – Sulyok Gábor (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: Bodnár Eszter – Jakab András) <http://ijoten.hu/szocikk/allamforma> (2023) 3.2.[27]

⁵² Welcker, Carl Theodor: *Die letzten Gründe von Recht, Staat und Strafe*. Bibliotheca Regia Monacensis, Bayer Staatsbibliothek, 1813. Lásd a despotizmus-teokrácia-jogállam fogalmáról, 13-26. o. <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10042239?page=17&q=theokratie>

⁵³ Jansson, Anton: Revolution and Revelation – Theology in the Political Thought of Friedrich Julius Stahl, Wilhelm Weitling, and Karl Theodor Welcker. Avhandlingar framlagda vid Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs universitet, nr 48, Göteborg, 2017, 118. o. https://gupea.ub.gu.se/bitstream/handle/2077/49809/gupea_2077_49809_4.pdf?sequence=4

⁵⁴ Uo. 50. o.

⁵⁵ Kant – Hegel: A tiszta ész (válogatott írások). Az örök béke – filozofikus tervezet. Forrásmunka: Immanuel Kant: Az örök béke (ford.: Babits Mihály). Georg Wilhelm Friedrich Hegel: Frankfurteri kéziratok (ford.: Révai Gábor) 8. o. <https://mek.oszk.hu/01300/01325/01325.pdf>

tiszteletén. Az alkotmányos állam lényegi elemei közé sorolja a panaszjogot, a közvélemény teljes szabadságát, a kormányzati tevékenység nyilvánosságát és az állam elhagyásának jogát.⁵⁶

VII. Következtetések

Bár eltérőek azon súlypontok, melyeket a jogállam német és angolszász képviselői hangsúlyoznak, megállapíthatjuk, hogy a fogalom nem relativizálható a végtelenségig, vagyis minden szerző felismerte a jogállam eszme legfontosabb alapköveit. Ezek az alapkövek térben és időben is változatlanok, vagyis alkalmazhatóak valamennyi emberi társadalomra.

A jogállam eszme angolszász és német vonulatának elemzése bonyolult és összetett feladat. A jogállam eszme angolszász felfogásában kiemelt fontossággal bírnak a szabadságjogok, jelentős a bírói hatalom és az esetjog hangsúlyozása, érthető módon az amerikai gondolkodók a monarchikus rendszerek kritikáját is kiemelik a fogalom elemzésekor (Thomas Paine). Az is gyakran elhangzik, hogy a kormánynak ne legyen önkényes hatalma (Albert Venn Dicey). A jogállam eszme német *filozófiai* értelmezésében is hangsúly van a szabadságjogokon. A kötelesség mint erkölcsi parancs jelenik meg, hangsúlyos az egyén jogvédelme, és az a gondolat, hogy az ember korlátozza saját szabadságát mások szabadsága miatt. Ebben kifejezésre jut az a gondolat, hogy az ember mint társas lény létezik, vagyis a (jog)állam a társadalom tagjainak együttműködése a szabadság égisze alatt. Mindkét felfogásban közös azonban az igazságosságra törekvés, a törvény előtti egyenlőség és az önkény elkerülésének gondolata. Sólyom László szerint az angolszászoknál jelentősebb az individuális szabadságjogi védelem „míg ugyanis a jogállamiság német felfogása csak „az állami szervek jogszerű működését követeli meg”, addig a *rule of law* „azt is felöleli, hogy a polgárok alkotmányos jogaik biztos tudatában vannak, s élnek is velük.”⁵⁷ Hozzá kell tenni gyakorlati szemszögből, hogy Dicey élete például a viktoriánus kor időszakára tehető, amely a brit parlamentarizmus fénykora, a választási rendszer reformjának időszaka, amikor az uralkodó szerepe fokozatosan formálissá válik, kialakulnak a modern pártok, egyszóval megjelenik a politika demokratizálódása.⁵⁸ Míg a jogállamról való elméleti gondolkodással párhuzamosan a németek létrehozták a porosz fennhatóságú birodalmat, azaz a Porosz Királyságot (1701-1918). A végrehajtó hatalom túlsúlya itt arra enged a gyakorlatban következtetni, hogy a szabadságjogok védelme gyengébb lábakon állt.⁵⁹ Poroszország 1872-ben hozta létre az önálló közigazgatási bíróságot.

⁵⁶ Der Rechtsstaat, eine rechtsvergleichende Perspektive Deutschland. EPRS Wissenschaftlicher Dienst des Europäischen Parlaments Bibliothek für Vergleichendes Recht PE 745.674, I.1.1., 2. o. – 2023. március. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/745674/EPRS_STU\(2023\)745674_DE.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/745674/EPRS_STU(2023)745674_DE.pdf) (Autor: Diese Studie wurde von Prof. Dr. Franz Reimer, Justus-Liebig-Universität Gießen verfasst, im Auftrag des Referats „Bibliothek für Vergleichendes Recht“ in der Generaldirektion des wissenschaftlichen Dienstes des Europäischen Parlaments (GDEPRS), Generalsekretariat des Europäischen Parlaments.)

⁵⁷ Sólyom László: Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon. Budapest, Osiris, 2001, 141. o.

⁵⁸ Sente Zoltán: Kormányforma és parlamentáris kormányzás a XIX. századi európai és a dualizmus kori magyar közjogban [Doktori Értekezés]. Budapest, 2010, 4.1. A brit parlamentarizmus fénykora: a kabinetrendszer a viktoriánus korban, 50-56. o. http://real-d.mtak.hu/403/4/dc_42_10_doktori_mu.pdf és Rigó Balázs: Alkotmányos változások az 1860-as évek második felében. In Forum: Publicationes Doctorandorum et Juridicorum. 2017/7. szám, 193-222. o. https://acta.bibl.u-szeged.hu/61917/1/forum_doctorandorum_2017_193-222.pdf

⁵⁹ A jogállam történetéhez lásd Tóth J. Zoltán: A jogállamiság fogalmának eszmetörténeti vázlata. In DÍKÉ: A Márkus Dezső Összehasonlító Jogtörténeti Kutatócsoport Folyóirata, 2022/1. szám, 260-275. o. és Tóth J. Zoltán: A jogállam jelentései. In Peres Zsuzsanna – Pál Gábor (szerk.): Ünnepi tanulmányok a 80 éves Tamás András tiszteletére. Semper ad perfectum. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021, 683-694. o. Tóth J.

Jellemzője a porosz közigazgatásnak, hogy az önkormányzatot fontosnak tartják, és mint jogot követelik. Stipta István szerint a „porosz önkormányzat az állam és társadalom harmóniája.”⁶⁰ A porosz rendszer jellegzetessége ugyanakkor még az erős haderő, a „kötelességtudó” hivatalnoki apparátus, a jól szervezett elemi iskolák és a „mintaszerű” közigazgatás, ez volt náluk a jogállamiság korabeli megnyilvánulása.⁶¹

A jogállam eszme német vonulata erősen filozófiai irányultságú, a szerzők gondolatai túlfeszítik az alkotmányjog területét, hatásuk és munkásságuk kiterjeszkedik a politika, a politikai filozófia, a jog, és az államtan területére egyaránt. Mohl és Welcker a jogállam fogalom kapcsán alkottak maradandót, mindketten koruk jelentős jogászai voltak, hatottak gondolkodás módjukra Kant, Fichte és Humboldt. Kant és Fichte az erkölcs és az egyén szabadságát hangsúlyozta, Humboldt és Kant közös pontja, hogy az önálló emberi gondolkodásnak nagy jelentőséget tulajdonítottak. A német filozófia óriási hatást gyakorolt az emberiség fejlődésére politikailag, jogilag, társadalomfilozófiailag, hozzájárult az emberi jogok és szabadságok hangsúlyozásához. Munkásságukkal mindannyian hozzájárultak a jogállam elméleti fogalmának kialakításához. A kategorikus imperatívusz alapelvein keresztül a jogállamnak az egyenlőség, a jogbiztonság és a jogegyenlőség elveit kell tiszteletben tartania. A fogalom a jogállamhoz (is) kapcsolódik, mert a kategorikus imperatívusz alapelveit alkalmazva az emberek egyenlő elbánást várnak el a jogrendszerrel szemben.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a jogállam ma is érvényesülő legfőbb értékei a francia forradalom, a német, angol és amerikai gondolkodók nyomán jelentek meg. Ezek a velünk született és elidegeníthetetlen szabadságjogok, (egyes szerzőknél különös hangsúllyal a véleménynyilvánítás szabadságára, a választójogra, az egyesülés szabadságára), az emberi méltóság elve és az emberek törvény előtti egyenlőségének gondolata, a jog erkölcsi alátámasztásának szükségessége, a hatalmi ágak elválasztása, a tulajdon szentsége, saját szabadságunk korlátozása mások jogainak érvényesülése érdekében, és az államhatalom szerepének korlátozása.

Felhasznált irodalom

America's Founding Documents, Declaration of Independence: A Transcription. In Congress, July 4, 1776. <https://www.archives.gov/founding-docs/declaration-transcript>

<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/k-E039/kant-E48E/> Kant, Pallas Nagy Lexikona

Bluntschli: Az általános államjog és a politika története. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Vállalata, II. kötet (ford.: Acsády Ignác), Budapest, 1876, 74. és 77. o. https://real-eod.mtak.hu/3333/2/MTA_Konyvek_NC102245_2_000809099.pdf

Boros János – Lendvai L. Ferenc: Filozófiatörténet általános bölcsészeknek. A német klasszikus filozófia, 10. Fichte aktivista idealizmusa.

Zoltán: A jogállamiság tartalma. In Jogtudományi Közlöny, 2019/5. szám, 197-212. o.

⁶⁰ Stipta István: A magyar történelmi alkotmány és a hazai közjogi-közigazgatási jogvédelem. Jogtörténeti értekezések, 44. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020, 97. és 258. o. <https://majt.elte.hu/dstore/document/2857/MAJT-jogtorteneti-ertekezések-44.pdf>

⁶¹ Poroszország, Arcaum, Pallas nagy Lexikona, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/p-1434B/poroszorszag-1561C/> A porosz alkotmánytörténethez lásd: Rigó Balázs: Alkotmánytörténet a historizmuson túlmutató perspektívában. Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis De Rolando Eötvös Nominatae. 2013, 50. szám, 209-212. o.

https://mmi.elte.hu/szabadjbolcseszlet/mmi.elte.hu/szabadjbolcseszlet/index4863.html?option=com_tanelem&id_tanelem=299&tip=0

Der Rechtsstaat, eine rechtsvergleichende Perspektive Deutschland. EPRS Wissenschaftlicher Dienst des Europäischen Parlaments Bibliothek für Vergleichendes Recht. PE 745.674, I.1.2, (2023. március), [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/745674/EPRS_STU\(2023\)745674_DE.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/745674/EPRS_STU(2023)745674_DE.pdf)

Dicey, Albert Venn: Bevezetés az angol alkotmányjogba, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata Uj Folyam, LII. Kötet, 1902-1904. Cyclus, Az 1902-dik évi illetmény negyedik kötete, fordította Tarnai János, átnézte Kautz Gyula, Hornyánszky Viktor cs. és kir. udv. könyvnyomdája. http://real-eod.mtak.hu/3303/1/MTA_Konyvek_800238_000808456.pdf

Fichte, Johann Gottlieb: Beitrag zur Berichtigung der Urteile des Publikums über die französische Revolution, 1793. [Verlag Ferdinand Troschel][Danzig] 1793. [PDF-Version von Reinhard Stiebler und Gerhard Grasruck für www.mises.de] https://docs.mises.de/Fichte/Fichte_Revolution.pdf

Fichte, Johann Gottlieb: III. 2.1. Über die Konstitution, Absolute Begründung des Rechts in der Wirklichkeit. In Das System der Rechtslehre (1812) Vorgetragen von Ostern bis Michaelis, 1812. <https://www.textlog.de/9445.html>

Fichte, Johann Gottlieb: JCSW, 28, Universität Muenster, 1987. <https://www.uni-muenster.de/Ejournals/index.php/jcsw/article/view/550/522>

Filip, Birsen – Moggach, Douglas: Between Leibniz and Kant: The Political Thought of Wilhelm von Humboldt, 2018. április. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10848770.2018.1461972>, és <https://doi.org/10.1080/10848770.2018.1461972>

Frenyó Zoltán: A filozófia tankönyve. Szent István Társulat, Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 2016. http://real.mtak.hu/50033/1/Frenyo_Zoltan_A_filozofia_tankonyve_u.pdf

Hamlyn, Dawid W.: A nyugati filozófia története, Holnap Kiadó, 1998.

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: Frankfurteri kéziratok (ford.: Révai Gábor). <https://mek.oszk.hu/01300/01325/01325.pdf>

Herwald, Heiko: Apocalypse Now, Warum Ethik in der Wissenschaft wichtig ist. 2020, 27-36. o. 2020. június 17-én megjelent online kiadás. doi: 10.1007/978-3-658-30688-5_4, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7295582/>

Infranca, Antonino: Kant: Örök béke című írásának Paradoxonjai, http://epa.oszk.hu/00100/00186/00001/98_infranca.htm

Inhoffen, Peter: Freiheit durch Vernunft? Ordnung und Ziel der menschlichen Gesellschaft nach

Jansson, Anton: Revolution and Revelation – Theology in the Political Thought of Friedrich Julius Stahl, Wilhelm Weitling, and Karl Theodor Welcker. Avhandlingar framlagda vid Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs universitet, nr 48, Göteborg, 2017

https://gupea.ub.gu.se/bitstream/handle/2077/49809/gupea_2077_49809_4.pdf?sequence=4

Kant, Immanuel: Az örök béke. (ford.: Babits Mihály), Amtak Bt, Amtak E-könyvek, 2023.

Kant, Immanuel: Kritik der praktischen Vernunft. Uő: Werke in zwölf Bänden. Band 7, Frankfurt am Main, 1977. <https://www.lernhelfer.de/sites/default/files/lexicon/pdf/BWS-DEU2-0352-03.pdf>

Kant – Hegel: A tiszta ész (válogatott írások). Az örök béke – filozofikus tervezet. Forrásmunka: Immanuel Kant: Az örök béke (ford.: Babits Mihály).

Kant-Breviarium. Kant világnézete és életfelfogása. Kant irataiból, összeállította Dr. Gross Félix, fordította Dr. Polgár Gyula, Franklin-Társulat, Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, Budapest, 1912. http://real-eod.mtak.hu/7934/2/MTA_Konyvek_170093.pdf

Kelemen Bálint Csaba: „Hova kell ahhoz költözni?” – A jogállamiság és annak újrafelfedezése Magyarországon. In Comparative Law Working Papers, Vol. 5, No. 2, 2021. – Hallgatói különszám. https://www.ojji.uszeged.hu/images/dokumentumok/CLWP/Kelemen_Koltozni.pdf

Kelemen Miklós: Kísérletek a német egység létrehozására, a német egység és alkotmányos megoldásai. In Jakab Éva – Pókecz Kovács Attila (szerk.): Egyetemes államtörténet I. Dialóg Campus kiadó, Budapest, 2019. https://nkerepo.uni-nke.hu/xmlui/bitstream/handle/123456789/12668/web_PDF_ATMA_Egyetemes_allamtorten_et_I_JAV.PDF?sequence=6

Kuntze, Friedrich: Die Philosophie Salomon Maimons, Karl Winter. Heidelberg, 1912, XXVI, <https://www.lana.info.hu/lukacs-gyorgy/lukacs-gyorgy-muvei/lukacs-gyorgy-publicisztikaja-1920-1929/friedrich-kuntze-die-philosophie-salomon-maimons/>

Lendvai L. Ferenc: Fichte, Korunk, 2019. augusztus, 30. évf. 8. szám, 59-60. o. https://epa.oszk.hu/00400/00458/00657/pdf/EPA00458_korunk-2019-08_057-063.pdf

Ludassy Mária: Cassirer a felvilágosodás filozófiájáról. Ernst Cassirer: A felvilágosodás filozófiája. In Holmi, 2008. 20. évf. 7. szám, 951-962. o. https://epa.oszk.hu/01000/01050/00055/pdf/00055_951-962.pdf

Mohl, Robert von: Az államtudományok encyklopaediája, (ford.: Löw Tóbiás). Heckenast, Pest, 1866. <https://konyvtar.parlament.hu/>

Moór Gyula: Jogfilozófia, Püski kiadó, Budapest, 1994.

Mueller, Antony P.: Wilhelm von Humboldt's Demarcation of the Limits of State Activity, Mises Institute, 07/05/2023, <https://mises.org/wire/wilhelm-von-humboldts-demarcation-limits-state-activity>

Orbán Balázs – Palkó Attila: A jogállami univerzum tágulásáról és ennek veszélyeiről. In Kommentár. Közéleti és kulturális folyóirat, 2019/2. szám. http://www.kommentar.info.hu/cikk/2019/2/A_jogallami_univerzum_tagulasarol_es_ennek_veszelyeiről

Paine, Thomas: Common Sense (1776) <https://constitutioncenter.org/education/classroom-resource-library/classroom/primary-source-thomas-paine-common-sense>

Paine, Thomas: Common Sense, edited by Edward Larkin, broadview editions, https://www.sjsu.edu/people/ruma.chopra/courses/H174_MW_F12/s1/Wk7_A.pdf

Pietropaoli, Stefano: Mohl, Robert von. In Handbook of the History of the Philosophy of Law and Social Philosophy, 2023, 235-240. o. DOI https://doi.org/10.1007/978-3-031-19546-4_30

Poroszország, Arcaum, Pallas nagy Lexikona, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/p-1434B/poroszorszag-1561C/>

Radrizzani, Ives: Comment Fichte lit Machiavel, Etica & Politica / Ethics & Politics, Vol. XVII, No. 3, 2015, pp. 47-57. <https://www.openstarts.units.it/server/api/core/bitstreams/fd79159e-612f-441a-abfa-0d331f99fba7/content>

Raico, Ralph: „Great Individualists of the Past: Wilhelm von Humboldt (1767-1835)”, Humboldt, Wilhelm von (1767-1835), Online Library of Liberty [OLL]. <https://oll.libertyfund.org/page/humboldt-wilhelm-von-1767-1835>

Rigó Balázs: Sir Robert Filmer és a patriarchális államelmélet. Érzelmek, család és a hatalom legitimációja a kora újkorban, Doktori értekezés, ELTE, ÁJK, Állam-és Jogtudományi Doktori Iskola, 2020. https://edit.elte.hu/xmlui/static/pdf-viewer-master/external/pdfjs-2.1.266-dist/web/viewer.html?file=https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/50311/Rigo_B_Dissertacio.pdf?sequence=1&isAllowed=y Az emberi szükségletek a kora újkori államelméletekben, V. rész, I. fejezet, 270-288.o.

Rigó Balázs: Alkotmányos változások az 1860-as évek második felében. In Forum: Publicationes Doctorandorum et Juridicorum. 2017/7. szám, 193-222. o. https://acta.bibl.u-szeged.hu/61917/1/forum_doctorandorum_2017_193-222.pdf

Rigó Balázs: Alkotmánytörténet a historizmuson túlmutató perspektívában. Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis De Rolando Eötvös Nominatae. 2013, 50. szám, 209-212. o.

Sólyom László: Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon. Budapest, Osiris, 2001.

Stipta István: A magyar történelmi alkotmány és a hazai közjogi-közigazgatási jogvédelem. Jogtörténeti értekezések, 44. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020. <https://majt.elte.hu/dstore/document/2857/MAJT-jogtorteneti-ertekezések-44.pdf>

Székely György László: Büntetőeljárás alapelvek mint a jogállamiság garanciái. In Jog-Állam-Politika I. évf., 2009/3. szám, Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és

Jogtudományi Kar, Győr. <https://dfk-online.sze.hu/images/J%20C3%81P/2009/CD%20mell%20C3%A9klet/sz%20C3%A9kely.pdf>

Stanford Encyclopedia of Philosophy: Humboldt's Approach to Anthropology, Political Philosophy and Aesthetics. In Wilhelm von Humboldt. Első kiadás: 2007. február 23., Jelentősen átdolgozott újabb kiadás: 2022. május 24. <https://plato.stanford.edu/entries/wilhelm-humboldt/>

Szente Zoltán: Kormányforma és parlamentáris kormányzás a XIX. századi európai és a dualizmus kori magyar közjogban [Doktori Értekezés]. Budapest, 2010. http://real-d.mtak.hu/403/4/dc_42_10_doktori_mu.pdf

Szigeti Péter – Takács Péter: A jogállamiság jogelmélete. Második, bőv., jav. kiadás, Napvilág Kiadó, Budapest, 2004, 6. 4. fejezet: A materiális és formális legalitás ingamozgása a német társadalomfejlődésben.

<https://jet.sze.hu/images/+%20117/A%20jog%20C3%A1llamis%20A1g%20JE-e/A%20jog%20C3%A1llamis%20A1g%20jogelm%20C3%A9lete-55%20.pdf>

Takács Albert: A jogállam társadalmi és jogi feltételei. Jogtudományi Közlöny, 1986/11. szám, 521-530. o.

Takács Péter: Államforma. In Jakab András – Könczöl Miklós – Menyhárd Attila – Sulyok Gábor (szerk.): Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Alkotmányjog rovat, rovatszerkesztő: Bodnár Eszter – Jakab András) <http://ijoten.hu/szocikk/allamforma> (2023) 3.2.[27]

Tóth Csaba Tibor: Amerika legfontosabb egyenjogúsági törvényét egy rasszista elnök írta alá. In Mércse, 2020. július 3. <https://merce.hu/2020/07/03/amerika-legfontosabb-egyenjogusagi-torvenyet-egy-rasszista-elnok-irta-ala/>

Tóth J. Zoltán: A jogállamiság fogalmának eszmetörténeti vázlata. In DÍKÉ: A Márkus Dezső Összehasonlító Jogtörténeti Kutatócsoport Folyóirata, 2022/1. szám, 260-275. o DOI: <https://doi.org/10.15170/Dike.2022.06.01.16>

Tóth J. Zoltán: A jogállam jelentései. In Peres Zsuzsanna – Pál Gábor (szerk.): Ünnepi tanulmányok a 80 éves Tamás András tiszteletére. Semper ad perfectum. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó, 2021, 683-694. o.

Tóth J. Zoltán: A jogállamiság tartalma. In Jogtudományi Közlöny, 2019/5. szám, 197-212. o.

Varinic, Ouk: A tisztességes eljárás szerepe és az eljárási alapjogok jelentősége a magyar jogban. In KRE-DIT 2023/2. <https://www.kre-dit.hu/tanulmanyok/ouk-varinic-a-tisztessseges-eljaras-szerepe-es-az-eljarasi-alapjogok-jelentosege-a-magyar-jogban/>

Welcker, Carl Theodor: Die letzten Gründe von Recht, Staat und Strafe. Bibliotheca Regia Monacensis, Bayer Staatsbibliothek, 1813. <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10042239?page=17&q=theokratie>